AZ ELSŐ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETIRÓ.

— Pápay Sámuel élete és irodalmi működése. —

(Második közlemény.)

II.

Tudósaink, főkép a kik külföldi iskolákról kerültek haza, már kerek egy század óta gyűjtögették a köztéren szereplő nevezetes férfiak- és a szellemi élet munkásainak életadatait, megírták egyes iskolák és nevezetesebb könyvtárak történetét, összeállították a különböző tudományszakokban megjelent könyvek jegyzékeit. Igy hordogatták egybe a magyar irodalom és közmívelődés anyagát: *Rajcsányi,* ki a *Tyrnavia Crescens*ben (1707.) öt kath. főpap (köztük Pázmány) életrajzát írta meg, *Czvittinger,* ki *Specimen*jében (1711.) közel háromszáz, *Bod Péter,* ki *Magyar Athénás*ában (1766.) több mint ötszáz magyar író életét és munkáit ismerteti. Mások a külföld tudományos mozgalmaitól kapva ösztönt, megkezdik a rendszeres tárgyalást is; igy jelennek meg *Bél Mátyás: Literatura Hunno-Scythica* (1718.), *Rotarides Mihály: Historiae Hung. Lit. Prolegomena* (1745.) című nagyobb munkái, hogy *Jony, Huszty, Kazy, Spangár, Fábri, Schier* és mások kisebb körű dolgozatait mellőzzük.

Még jelentékenyebbek a század utolsó negyedében közzétett munkák. Bessenyei példája, izgatása nemcsak költői irodalmunkat keltette szokatlan életre, maradandó hatással volt a tudományos irodalomra is. Nevezetesen Mária Terézia és József korában jelentek meg: *Horányi* és *Wallaszky* munkái, fejledező irodalomtörténetírásunknak Pápay előtt legkiválóbb úttörői. *Horányi Elek,* a széleskörű tudományáról és fáradhatatlan kutató szorgalmáról emlékezetes kegyesrendi tanár, *Memoria Hungaorum*a (I—II. kötet 1775—7.) körülbelül ezerkétszáz író élete és irodalmi működéséről szól s kiegészíti még ezt a *Nova Memoria Hungarorum*

(1792.) czímű vaskos pótlékkötet. A nagy szorgalommal egybehordott anyag egyenetlenül van ugyan feldolgozva (egyikről alig közöl pár sort, másikról íveken át, egész kidolgozott életrajzot ád, mutatványokat, a kortársak magasztaló verseit is közölve) a jellemzések is általánosak, mert hiszen az irodalmi kritika még jóval később kezd ébredezni; de Horányi életrajzgyűjteménye, az adatok és czímek pontosságánál fogva így is jelentékeny forrás-munkául szolgál. Szintily alapvető a tudós jolsvai lutheránus esperes *Wallaszky Pál* irodalomtörténeti munkája: a *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria* (1785, másodszor 1808.), melyben már annyira-mennyire összefüggő képét kapjuk a magyar irodalom- és mívelődés történetének. A két részre osztott munka első felében a hún-scytha írással és mívelődéssel s a XI—XV. századok történetével foglalkozik; a második rész a XVI. századtól 1776-ig s innét a szerző koráig terjed. Wallaszky sorba veszi az egyes tudományszakokat s csoportokba gyűjti az írók *neveit;* az életviszonyaikra s munkáikra vonatkozó észrevételek a jegyzetekben vannak. Annál több teret szentel azonban a különböző iskolák, könyvnyomdák és könyvtárak ismertetésének; az utolsó fejezet alig egyéb, mint a »Ratio Educationis« kiadása óta újjá szervezett különféle iskolák tanúlmányi, szervezeti, sőt személyzeti rendjének ismertetése. Bármily fontos mindez mívelődéstörténeti szempontból, tulajdonkép csak becses részlete a szorosan vett irodalomtörténetnek. A mívelődési és társadalmi viszonyok meg az írók egymásra hatását, a magyar szellemi élet szerves fejlődését még hiába keressük nála; de akkor, midőn régi irodalmunk legbecsesebb emlékei jóformán teljesen ismeretlenek voltak, elég nyeresége volt irodalmunknak, hogy a fejlődés stádiumai ki voltak jelölve, a nyomtatott irodalom termékei csoportokba gyűjtve s a mívelődés főbb tényezői megjelölve.

Hanem — az egy Bod Pétert kivéve — még mindnyájan latin nyelven hirdették a magyar szellemi élet múltját s jelenét; a minthogy latin volt még jó sokáig az iskolák és a közélet nyelve, s az általában a tudományé is. Latinul írt még *Weszprémi István* a magyar- és erdélyországi orvosokról (1774—82.), egy névtelen a magyar jog történeti fejlődéséről (1779.), latinnyelvűek a *Pray* (1780.) és *Cornides* (1792.) bibliographiai munkái, valamint a *Teleki-* és *Széchenyi-könyvtárak* catalogusai (1796. és 1803.), hogy a többi tudományágakat ne is említsem. Latinul

írnak, ha szélesebb körben akarnak figyelmet kelteni, maguk a nemzeti nyelv legbuzgóbb apostolai is, mint Révai, Verseghy, Gyarmathi, Beregszászi s mások.

De azok a szavak, melyeket Bessenyei szíve egész melegével, lelke erős meggyőződésével hirdetett: hogy nincs nemzeti haladás, nincs nemzeti tudomány, nincs nemzeti hatalom nemzeti nyelv nélkül, — sok hazafiúi keblet megdobbantottak és serkentettek legalább jószándékú munkára. A magyar nyelvű tudományos könyvek eleinte csak félénken jelennek meg: egyszer, hogy nyelvünk alkalmas voltát bizonyítsák a tudományok tárgyalására, másszor olyan ürügy alatt, hogy a latinul nem értő nagy közönségnek szólnak; de jönnek egymásután: a bölcseleti, jogi, természettudományi és történeti munkák, nyelvtanok, (köztük a legkiválóbb debreczeni *Magyar Grammatika*, 1795.) s kiegészítik a sort a folyóiratok, melyek a tudományoknak majd minden ágát körükbe vonják, s közleményeikkel, ismertetéseikkel mind nagyobb érdeklődést, figyelmet ébresztenek. Egyelőre ez a tudományos foglalkozásnak legfőbb eredménye, sőt czélja is (mert hiszen az önálló kutatásnak még sok föltétele hiányzott), indítója pedig az a hazafias szándék, hogy az elhanyagolt nemzeti nyelvet műveljék. Az így teremtett s egyre erősbülő közszellemnek volt már kifolyása az 1791. s még inkább az 1805-diki országos végzés; annak a hatása alatt írja: *Szekér Joákim* a *Magyarok eredetét* (2 köt. 1791.), *Budai Ézsaiás* a *Közönséges* (1800.) és a *Régi tudós világ* (1802.), végül *Magyarország históriáját* (1805—12.), *Budai Ferencz* a *Polgári Lexicont* (1804.), *Sándor István* a *Magyar könyvesházat* (1803.) s *Virág Benedek* a *Magyar századokat* (1808), melyek már nemcsak hazafias szellemökkel, hanem vizsgálataik megbízhatóságával s — kivált a legutóbbi — az előadás választékosságával is kitűntek. — Az 1805-iki törvény aztán egyenesen napirendre tűzi a magyar nyelv, sőt bátran mondhatjuk, a magyar nyelvújítás ügyét.

Révai és tanítványai-, másrészt Verseghy és barátainak nyelvünk szabályait, helyesírását szokatlan hévvel vitató mérkőzései mindenesetre kevesebb érdeklődéssel folynak le, ha nyomon nem követi a törvényes intézkedés, mely a megyék által az egész ország figyelmét e tárgyra irányítja. Alig volt egy-két megye a nemzetiségi határszéleken, mely azonnal magyarrá nem tette ügyvitelét, s a közigazgatás és törvénykezés műnyelvének magya-

rosításában több-kevesebb hozzáértéssel és sikerrel részt nem vett volna, hordva az anyagot, előkészítve a talajt a csakhamar meginduló Kazinczy-féle általános nyelvújításhoz.

Ilyen előzmények után s ilyen viszonyok közt lépett fel Pápay Sámuel az irodalomban, ugyanattól a hazafias szellemtől lelkesítve, mely másokat is munkásságra ösztönzött, — de nemcsak jószándékkal, hanem alapos hozzákészüléssel, nem töretlen úton, de a mennyiben új ösvényeket kell vernie, maga is úttörő még; felhasználja az elődök munkásságának eredményeit, de jóval tovább halad mindnyájoknál, kivált az irodalom történeti fejlődésének vázolásában. Ezek a körülmények adnak Pápay munkáinak jelentőséget és érdemet.

Első munkája a törvénykezés és közigazgatás nyelvének magyarosítását czélzó *Észrevételek* voltak, melyet — mint említettem — megyéje megbizásából készített.

Ezen a téren is történt már némi előmunkálat. A szótárírók közül figyelemreméltó a Páriz Pápai-Bod-félének (1782.) *Glossariolum*a, mely az egyházi, hadi, törvénykezési stb. latin s egyéb idegen nevű tisztségeket, kifejezéseket foglalja össze megfelelő magyar elnevezéssel vagy körülírással; tetemes anyagot gyűjtöttek össze a debreczeni *Magyar Grammatika* (1795.) szerzői a könyv végéhez függesztett, több mint száz lapnyi toldalékban, egybegyűjtvén a magyar tőből képzett, vagy idegenből származtatott régi és új szókat; Sándor István a *Magyar Könyvesház* (1803.) függelékében a »tisztségek és hivatalok magyar neveit« állítja egybe, »melyeket részszerint maga szerzett és koholt.« — Az 1805-diki törvény kihirdetésére az első viszhang egy kis névtelenül kiadott füzetke volt, mely *A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában* (De usu lingvae Hungaricae in publicis negotiis) czím alatt hasábosan, két nyelven jelent meg 1806-ban.[1] A kis munka első fele ügyes czáfolata azoknak az ellenvetéseknek és nehézségeknek, melyeket némelyek a magyar nyelv általános használata ellen támasztottak: hogy a latin nyelv kiszorításával a tudományok virágzása fog szenvedni, hogy növeli a köztudatlanságot, hogy a latin constitutionális nyelv lévén, az ország constitutiója sértetik meg, hogy a másnyelvű lakosság a magyart nem érti, s hogy

[1] Nyomtattatott Patzko Ferencz betűivel, Pesten, 1806. A magyar-latin hasáb együtt 51 lap.

végül a magyar nyelv szűk és elégtelen a polgári és peres dolgok kifejezésére. A dolgozat másik fele inkább csak figyelmeztetés kíván lenni az eljárásra: egy-két irányelv és néhány példa magyarázása. Álláspontja nagyon is conservativ; nemcsak hogy a meghonosodott *asztal, ablak, ispán* szókat akarja meghagyatni, hanem a *viceispán, notarius, fiscalis, perceptor, privilegium* stbit is, csupán azért, mert elterjedt használatúak; egyébkint helyesen figyelmeztet arra, hogy a mesterszók fordításánál a használt értelemre kell nézni, s előbb körülnézni a régiségben, mielőtt új szót alkotnánk. — A másik füzet: *A tisztbéli írás módjának saját szavai* (1806.)[1] Pestmegye hivatalos kiadványa, melyet Ottlik Dániel főjegyző szerkesztett. Magában foglalja a hivatalos levelezéseket és esküminták at, az egyházi és világi tisztségek neveit s végül betűrendben a közdolgokban előforduló kifejezéseket; a fogalmazásokban természetesen sok a latinizmus, de a kifejezések megválasztásában egészséges magyar nyelvérzék vezeti. Irányadás és észrevétel végett megküldötték valamennyi megyének; aztán »a beérkezett észrevételekhez képest megigazítva és megbővítve« 1807-ben újra kiadták.[2] Veszprémmegye a maga *Észrevételeit,* melyeket Pápay szerkesztett, önállóan adta ki s 1807. Bőjtmáshavának 4-dikén kelt gyűlési határozatával megküldötte a megyéknek. Külön *Tiszti szótár*-t adtak még ki ez időtájt Baranya- és Zalamegyék is.[3]

Pápay a maga munkája összeállításában csak a legelőbb megjelent két füzetre lehetett tekintettel; de rendszeresebb, kimerítőbb és — Kazinczy méltán dicsérte annyira[4] — bizonyára a legjobb valamennyi megyei munkálat között, melyek e tárgyban előtte és utána kiadattak.

A 256 lapra terjedő testes kötetnek bevezető részét (1—59 lap) a tulajdonképeni »észrevételek« foglalják el; két *értekezés,*

[1] Pesten, 1806-dik Esztendei Boldog Asszony Havában.

[2] Pesthen, 1807-dik Eszt. Bőjt-elő Haván. Nyomtattatott Trattner Mátyás betűivel.

[3] Baranyamegyéé kelt 1806-ban, nyomatott Pécsett 1807-ben, Zalamegyéé jóváhagyatott 1807. Boldogasszony havának 26-ikán s nyomatott Bécsben.

[4] L. feljebb idézve 1808. jan. 5-iki lev. — Kazinczy nemcsak a szerzővel szemben, nála szokásos udvariasságból, dicsérte a munkát, hanem másokhoz írt leveleiben is. L. alább Kis Jánoshoz és Dessewffyhez írt lev. (1808.) és Rumyhoz (1808. szept. 5.): »Er war es (t. i. Pápay), der die juridische Terminologie — so glücklich arbeitete.« Kczy Lev. VI. k.

melyeknek elseje »a kifejezések szaporításáról«, másika azok »értelmének meghatározásáról« szól. Ezekben tehát előbb tudományos alapot vet a tulajdonképeni szótárhoz, rendszerbe foglalván és kifejtvén azokat az elveket, melyeket a közigazgatás és törvénykezés nyelvének megmagyarosításában követett.

A kifejezések szaporítására nézve általában azt a középutat tartja helyesnek, hogy »a mennyire nyelvünk természete s tehetsége engedi, tiszta magyarsággal éljünk«, de azért »minden idegen származású nevezeteket ne zárjunk ki.« Tartsuk meg tehát a meghonosodott: *alamizsna, asztal, angyal, bába, czél, drága, deszka, eczet, friss, krajczár, kormány, korona, mester, mód, pompa* stb. mint a melyekből magyar képzőkkel már számos szót is alkottunk. Tartsuk meg az olyan görög-latin vagy más eredetű szókat is, melyeket más európai népek is használnak, mint: *admirál, arisztokrata, báró, demokrata, dekrétom, diploma, fabrika, fiskus, jubileum, kabinet, kamara, krónika, magazin, miniszter, politika, primás* stb.; továbbá: *akadémia, doktor, grammatika litteratura, poéta, professor,* — és a katonaságnál: *brigadéros, gyenerális, kapitány, káplár, kommandó, regement,* s végül a hónapok latin neveit. Annál bátrabban használhatjuk mindezeket, mert hisz a mi középkori latinságunk is tele volt magyar vagy más idegen szóval, mint *birsagium, hajdones, jobbagyio — auszugales, banderium, financzia, urbarium, taglia* stb. — Az elősorolt példák közt van néhány, melyekre utóbb sikerült magyar szót találni vagy alkotni, a legtöbb azonban annyira meghonosodott, hogy mai nyelvünk sem nélkülözheti.

De másrészt — úgymond — »igyekezzünk nyelvünket az olyan idegen szavakból megtisztítani, melyek helyett nyelvünk tárházából jó magyar szókat állíthatunk elő.« Nincs szükségünk továbbra is így beszélnünk: *magát contumaciter absentálta, az itt adjaceáló sententia rossz consequentiájú, realiter és effective leválta a salariumát, de sok adósságot contrahált;* ha először szokatlan hangzású is, lassankint majd megszokjuk az ilyen megszólításokat: *Tanácsos Uram, Főjegyző Uram, Táblabiró, Számvevő, Biztos Uram* stb.

A magyarosításban a következő elveket tűzi ki:

1. Mielőtt új szót alkotnánk, előbb nézzünk körül a régiségben; ha van megfelelő szavunk, azt elevenítsük föl, mint: *felperes,*

alperes, királyi adomány, főváltság, leánynegyed, iktatás, elégtétel, ítélet, hitszegés stb.[1]

2. Ha van régi jó szavunk, azokat szükségtelen, de nem is tanácsos sem megváltoztatni, sem helyettök újakat alkotni; ilyen szükségtelen és rossz szók pl. *élemény, hiremény, környülmény, cselekvény, szerzelet, széptelen,* — mikor megvannak a régi jó: *élelem, híradás* vagy *hirdetmény, környülállás, cselekedet, megszerzés* vagy *toldalék, rút.*

3. A felkapott új szót, ha helytelennek bizonyúl, hagyjuk el, s míg jobbat nem találunk, inkább az idegent használjuk; ilyen rossz szók: *lovásznok mester, széképítés* (restauratio), *ügyész, irnok* vagy *irász, vigyász* (inspector), *példamány* (exemplar), *testemény* (massa) stb.[2]

4. Tájdivatos (vagy mint Pápay mondja »megyebéli«) szót is fölvehetünk, ha jól kifejezi a fogalmat s a szokás általánossá tenné; ilyen pl. a régi Verbőcziben előforduló *szavatos* (evictor), *szavatosság* (evictoria cautio), melyek most csak Erdélyben használatosak;[3] ilyen Veszprém táján a *követelés* (praetensio),[4] melyet a tiszaiak rosszul mondanak *követés*-nek (sequi, imitari, deprecari)

[1] Pápay mindegyikhez odateszi a megfelelő s akkor használatos latin kifejezést is.

[2] Az *irász* és *ügyész* Barczaialvi alkotásai; előfordúlnak Ottliknál (1806.) és Baranyamegye tisztiszótárában is; u. itt az exemplar: *példvány* v. *példány* s a fiscalis: *ig-tartó,* a fiscus: *igalat,* a fiscalis procurator: ig-tartó ügyész.

[3] Ez a példa már az első (1806.) névtelen pesti füzetkében megvan, de *szovátos*-nak írva. Ottlik 1806-ban az evictiót *oltalmány*nak, az evictort *oltalmazó*nak mondja, de 1807-ben már ő is a *szavatosság*ot és *szavatos*t használja; Zala vm. *oltalmazás*nak mondja. Kunos *Szófüzére* (1834. és 1843.) *szavatos* (evincendus), *szavatosság, védség* (evictio), *szavatozó, védnök* (evictor). A tiszántúli kerül. tábla 1837-iki szótárában: *szavatoló* és *szavatolás*sá módosúlt s utóbb ez maradt meg a forgalomban. *Szavatos* (evictor) és *szavatosság* (evictoria cautio) különben nagyon régi szók; használatukra nézve v. ö. a M. Nyelvtört. Szótár III. 282. és legújabban Nyelvőr XXVI. 2. f. — (Az alábbi gyakori hivatkozásoknál a köv. rövidítéseket használom: P. = Pápay S.; PP. = Páriz-Pápai *Dictionariuma* 1782.; Pm. 1. = Pestmegye első, Pm. 2. = Pestm. 2-ik *Tiszli szótára;* N. = névtelen 1806.; Z. = Zalamegye, B. = Baranyamegye, T. = Tiszántúli 1837. *Tiszti szótár;* M. = Márton J. *Lexicon,* NySz. = Nyelvtört. Szótár, Bf. = Barczafalvi, DG. *Debreczeni Grammatika,* K. = Kunoss *Szófüzér* 1834. K. 2 = u a. 1843.)

[4] *Követelés* sem praetensio sem más értelemben nem fordúl elő sem PP. sem M. sem a Ny. Sz. Praetensio (B.): kereset, követés, úgy-tartás stb.

és a *kamat* (interes).[1] Jó volna tehát az ilyen szókat *összegyűjteni és köztanácskozás alá bocsátani!*

5. Néha egyszerűen lefordíthatjuk az idegen szót, pl. abalienare: *elidegeníteni,* recognitio: *megismerés,* rectificatio: *meg-* vagy *eligazítás,* depositum; *letétemény,* majorennis: *nagykorú,* minorennis: *kiskorú;* de itt nagyon vigyáznunk kell, hogy se a dolog mivoltát, se nyelvünk természetét el ne rontsuk a szórul-szóra való esetlen fordítással; tehát »carnalis et uterinus frater« nem: *húsból és méhből való,* hanem: *egy atyától, egy anyától való testvér;* »deutri punctum« nem: *arrul valljoni pont,* hanem: *vallatás pontja, vallató kérdés;*[2] »prudens ac circumspectus civis« nem: *eszes és továbbra gondoló,* hanem elég: *becsületes* vagy *érdemes.*

6. Figyelnünk kell továbbá az általános, jó magyar kifejezésekre és szólásmódokra s ehhez alkalmazni az újat, pl. így szólunk: igaz keresetem van, serényen eljár hivatalában, beletudta a fizetésébe, visszahúzta vagy megmásolta a szavát; ezek szerint lehet actio: *kereset,* libellus actionis: *keresetlevél,*[3] functio: *eljárás,*[4] dies fatales: *megválasztó napok,*[5] imputatis imputandis: *belétudván a belétudandókat,*[6] revocare fassionem: *visszahúzni* vagy *megmásitani a vallását*[7] stb.

7. Olyan elnevezéseket vegyünk fel, melyek az idegen szónak minden jelentéseire alkalmazhatók, pl. executio nem mindig: *végrehajtás;* maradjon tehát ez *exequálás, exequálni,* amazt pedig az effectuare jelentésében használjuk;[8] így ajánlja praescriptióra:

[1] A *kamat*-ot PP. nem ismeri. A Ny. Sz. megvan a szó, de a példák mind *kamasz*-ra valók. Márton mint dunántúli ember ismeri. Előfordúl még Pm. 2-ben is, úgy látszik, valamelyik dunántúli megye »észrevétele« alapján.

[2] Pm. 1, B. és Z.: *vallatás pontja;* T. · *kérdőpontok.*

[3] N.: *kereset* és *kereső-levél,* Pm.: *vádlevél* vagy *igazságtételt kérő levél,* Z.: *vádlevél, követelő levél,* B.: *vádlevél;* K.: *keresetlevél;* T.: *kereset, vád, keresetlevél, vádlevél.* Pápay ajánlatai maradtak forgalomban, mert a *vádlevél* más.

[4] PP.: *tiszt, tisztviselés;* a tiszti szótárak nem említik: Márton átveszi Pápaytól: *eljárás* (hivatalában) s ma is használatos.

[5] N.: ugyanígy; PP. *meghatározott napok;* Pm. 1.: *határozott veszedelmes napok;* u. ott (1807-ben): *vagy megválasztó napok;* B.: *végnapok, veszélyes napok;* T.: *vésznapok.*

[6] Pm. 2. és T.: *bétudván a bétudandókat.*

[7] Pm. 2: *visszahúzni, megmásolni;* Z.: *visszavonni,* s itt ez maradt meg.

[8] A *végrehajtás* minden tisztiszótárban megvan; mellette itt-ott: *végvetés, végteljesítés* (B), *ítéletteljesítés* (2) is előfordúl, de amaz vált általánossá.

elidősítés;[1] az apellata pedig mivel egyszer *feljebbvitel*, másszor *feljebbhozás*, inkábbb maradjon: *appellálás*. De a *végrehajtás* és *feljebbvitel* már nagyon elterjedt használatú volt, meg is maradt mindkettő.

8. Ha több idegen szó egy jelentésű, elég ha egy jó kifejezést tudunk rá, pl. adjutor, adjutans, adjunctus mind lehet: *segéd*; taglia: *fogóbér* (akár szökött katonát, akár gonosztévőt fogtak);[2] credibilis, fidedignus, authenticus: *hiteles*; notarius, actuarius: *jegyző*.

9. Most volna ideje, hogy a »magyar polgári nyelv« régi haszontalan szószaporításait is elkerüljük, pl. *N. úr közönséges protestálás, ellenemondás, szóllás, kiáltás és állás, meg- és eltiltásképen felfedezi* stb. helyett elég ennyi: *N. úr közönséges ellenmondás és eltiltásképen felfedezi* stb. Szintúgy megrövidítendő a megyei átiratokban a hosszú címzés. Fölösleges meghosszabbítani a participiumokat is, így: *veretett pénz, alább iratott napon, meghatároztatott napok*, mert a cselekvő alakú: *vertt, megirtt, meghatározott* úgyis szenvedő értelműek. Rövidíteni kell az ilyeneket is: aztat, azóltától, mióltától fogva: *azt, azóta, mióta*, elegedendő, következendőképen: *elegendő, következőképen*, jártanakkeltenek, arra való nézve: *jártak-keltek, arra nézve* stb.

10. Ha egy szóval nem tudjuk kifejezni az idegen szót, inkább írjuk körül, bár a *körülírás* nem ér annyit, mint a találó *elnevezés*, pl. ezeket adoptio, approbatio, extraordinarius, restantia így írhatjuk körül több szóval: *örökbe-fogadás, helyben* vagy *jóváhagyás, rendkívül való, hátralévő tartozás*.[3] Ez más nyelvekben is így van, s ezekhez viszonyítva a magyar sokszor rövidebb.

11. A tudományos műszókra nézve azt kivánja, hogy egyelőre ne vesződjünk ezekkel, hanem bízzuk az illető szaktudósokra, s hogy ebben is és egyéb ágakban is helyesen gyarapod-

[1] Pm. 1. *időmulás*, Pm. 2.: u. a. és *elüdősítés*, B.: *elüdözés*, 2: *törvényes időtölte*; K. 1—2.: *elidősítés*; T. *időmúlás, elidősülés, elévülés* s ez utóbbi maradt forgalomban.

[2] Pm. 1. »szökött katonát elfogónak jutalma«, Pm. 2. már rövidebben: »katonafogó bér«; Z.: *fogásbér*, B.: *szökfogbér* (egészen Barczafalvi modorában) vagy: szökött katona fogási bér. Pápayé kétségkívül legjobb, ezt eleveníti föl a tiszántúli szótár is.

[3] Ezek már akkor általánosan használt kifejezések voltak s némi rövidítéssel meg is állandósúltak.

jék nyelvünk, egyre sürgetnünk kell a rég óhajtott Tudós Társaság felállítását.

Közelebbről vizsgálván már a *kifejezések szaporítását*, ennek — az egyes szókra nézve — négy módját jelöli meg, ezek: a származtatás (derivatio), az összetétel (compositio), az egyforma jelentésű szók (synonima) meghatározása és az idegen nyelvből való kölcsönzés.

1. A szószármaztatásban (szóképzés) főkép az *analogiát* teszi irányadóvá. Helyesen határozza meg néhány gyakoribb képzőnek (*ás, és, mány, mény, at, et, ék* stb.) functióját s ehhez képest bírálja a forgalomba került új szókat; helyesek tehát az igetőből képzett: *hagyomány, iromány, okozat, emelet, kötet, jelenet, jövendölet, képzet* (idea v. conceptus) és *képzelet* (phantasma), de helytelenek: *testemény, példamány, hiremény, környülmény, felület* (superficies);[1] a régi maradék, szakadék, töredék analogiájára helyes: *terjedék* (extensio), az irgalmaz, ótalmaz, figyelmez után: *meghatalmaz, -ott*;[2] halász, lovász, méhész, pohárnok, asztalnok mintájára jó a: *művész*, de hibás az: *írász, irnok, vigyász;* az *ügyész* helyett is inkább ajánlja fiscalisra: *ügyviselő*, advocatusra: *ügyvédlő*, agensre *ügyellő*, vagy pedig hagyjuk meg az idegent;[3] hibás a *személynök* is, jobb volna: *személyviselő;* a *foglalat* nem hibás, de újabb értelmét jobban kifejezi a régi *tartalom*.

2. A *szóösszetételben* is az analogiára kell ügyelnünk, de arra is, hogy a szó régi jelentését el ne rontsuk. Már a Debreczeni Grammatika kimutatta, hogy a *tár* eredetileg *eleséget* jelentett, az új szókban pedig mint: *szótár, kincstár, fegyvertár,*

[1] Az előbbi sorból a *hagyomány, jelenet* régi szók, az *iromány* és *felület, környülmény* B. Szabó D. alkotásai, a többi új, de első helyük még jobbadán ismeretlen. A *felület*-et már a Debr. Gramm. is megrójja (309. lp.), mindamellett ez is állandósult. V. ö. idea: *kép*, ideale: *képzelet*, phantasma: *képzemény* (Bárány P. 1790.)

[2] A *terjedék* régi, de a *meghatalmaz* mint törvénykezési kifejezés alkalmasint Pápay alkotása.

[3] Az *írász, művész, ügyész* Barczafalvi alkotása; az *írász, irnok, vigyász, ügyész* szókat már a Debr. Gramm. is megrójja. (327. lp.) Az utóbbinak synonimáit legszabatosabban Pápay állítja össze. Összehasonlításul álljon itt néhány kisérlet: fiscalis: *Pm: fő- és alügyész* B.: *ig-tartó ügyész*, Z.: *fiskális v. ügyész*, K. 1—2.: *ügyész, ügyvéd;* procurator fiscalis: T.: *ügyész;* advocatus. B.: *ügyviselő v. ügyész* Z.: *ügyész* T.: *ügyvéd, szószólló;* agens: Pm. *ügyellő, ügyelő*, Z.: *ügyviselő*, T.: *ügyvivő, ügyviselő*.

könyvtár, pénztár, levéltár — már gyűjteményt tesz. Helytelen a *széképítés,* (restauratio) is, jobb volna: *tisztújítás;* a sedes restauratoria pedig: *tisztújító szék.*[1] Az egy fogalmat jelentő összetett szókat össze kell írni, így: *szolgabiró,* de: *örökbe-fogadás.* (A mi nem volt fölösleges figyelmeztetés, mert akkor így szoktak írni: Szolga Bíró, Fel Peres vagy: fel-peres.)

3. Most kell legnagyobb gondot fordítanunk a synonimákra, hogy az idegen szó értelmének és a magyar közszólásoknak figyelembe-vételével a legmegfelelőbb szót foglaljuk le bizonyos jelentésre, így ratio: *okosság,* ingenium: *elme,* sapientia: *bölcseség,* mens: *ész,* eruditus: *tudós,* doctus — *tanúlt,* prudens: *eszes,* imprudens: *esztelen* stb., melyeknek helyességét egy csomó szólásmóddal bizonyítja. Egész sereg rokonértelmű szócsoportból választja ki mint legtalálóbbakat, két törvénykezési szóra: a dilapidatio és dehonestatio-ra: a *vesztegetés*-t és *becstelenités*-t.

4. Ha egyáltalán nincs megfelelő szavunk, akkor szabadon *kölcsönözhetünk* más idegen nyelvből, de itt is analogia szerint, pl. az *um* — *om*-ra változik: fundamentom, lajstrom, vagy elmarad: *must, len* (mustum, linum) mint az *us* is: *mód, vers* s általában a tulajdonneveknél (Ovid, Quintilián); így ajánlja cubus-ra a *köb*-öt, ministerialisra; *miniszteri,* fundatiora: *fundálat;* a népneveknél: *ángoly, dán, svéd, hunn, vandal.* De kerüljük — úgy mond — az olyanokat, melyek helyett van jó magyar szavunk, pl. bognár: *kerékjártó,* fertály: *negyed,* forspont: *vontató,* piktor: *képiró,* puder: *hajpor,* czukor: *nádméz* stb.

A szólásformák szaporítására nézve két módot ajánl: a szószerinti fordítást, a míg nyelvünk természete engedi s az értelem szerintit, pl. emerre: violatio sedis — *széksértés,* nota infidelitatis — *hazaárulás,* crimen laesae Majestatis — *felségsértés,* novum judicium — *perújítás.* Szól itt a *közmondásokról* is, melyek rendesen igen találók, s elmések, de mivel sok bennök a pórias, a mi sértené a törvénykezési előadás komolyságát, itt nagyon ovatosan lehet csak használni.

Végül felhívja a figyelmet néhány közkeletű hibás kifejezésre, minők a *bírák urak,* vármegyék dol*gok,* magyarok törvény*eik,* holott helyesen így beszélünk: magyarok Isten*e,* királyok király*a,* nem: azoknak törvény*eik,* hanem: azoknak törvény*ei* stb.

[1] A *széképítést* már a DG. is megrójja (321. lp.) s helyette *tisztválasztást* ajánl. Pápay ajánlatatai azonban jobban kifejezik a fogalmat s állandósúltak.

Im ilyen elvek alapján állítja össze Pápay nemcsak »a polgári igazgatásban és törvénykezésben előforduló kifejezések« gyűjteményét, hanem a sokféle egyházi és világi méltóságok, kisebb-nagyobb tisztségek elnevezéseit, a czímezéseket és számadásbeli kifejezéseket is, végül néhány hivatalos levél- és esküminták csatol hozzájuk, együttvéve kerek 200 lapnyi terjedelemben.

Ezek az elvek, mint a magyarosításban, nyelvbővítésben követendő eljárás, mondjuk, mint a conservativ nyelvújítás elvei olyanok, melyek ma is és mindenkor megengedhető forrásai s eszközei a nyelvfejlesztésnek. Pápay nem találomra, ötletszerűen, vagy legfeljebb egy-két analogia után válogatja össze a szókat s kifejezéseket, mint a legtöbb megyei szótár szerkesztője: hanem nyelvtudományi készültség s erős magyar nyelv- és stílérzék segítségével. Az a nyelvtudomány, mint alább látni fogjuk, a Révaiék szemében nem volt ugyan igazi nyelvtudomány, — de Pápay nem köti magát mindenben a Debreczeni Grammatikához sem, bár jobbadán ebből és Verseghy könyveiből meríti tudományát; a mit jónak lát, az ellenféltől is elfogadja. Fő irányító elve: a *nyelvszokás* és *analogia,* de legfőbb bírája a *saját ép nyelvérzéke;* nem szívesen újít, józan mérséklete készebb a régi idegent megtartani, de ha új magyar szót vagy kifejezést ajánl, conservativ ovatossága szerencsésen rávezeti a találó magyaros szólásra.

Összehasonlításul álljon még itt néhány gyakrabban előforduló mű- és köznyelvi példa: egyrészt Pápay eljárásának, másrészt annak bemutatására, hogy általában mily küzdelmesen s néha mily szeszélyesen fejlődött nyelvünk.

Archivum és *archivarius:* város levelei ládájok vagy tartó boltjok, levelekre gondot viselő (PP.); levelész (S.),[1] *levelesház, levéltartó* (P.); levelestár, *levéltár,* levélház-, levelestár-mester, levélház gondviselője (Pm 1—2.); levéltárnok (2.), levéltár, levéltárnok (K. és T.)

Arenda: becsbeadni, -venni (PP.); haszonbérlés (Pm 1—2. és B.) *haszonbér* (P.), kibérlés, haszonbér (Z.), haszonbérlet (T.), haszonbér, arenda, haszonbérlő: arendans (K. 2.).

Brachium: kar (PP.), *hatalomkar* (P.), erőhatalom (Pm 2.), erő (B.), hatalomkar (Z. K. és T.).

Character: jegy, jel, béllyeg (PP.), *béllyeg, erkölcsi szív-*

[1] Barczafalvi Szabó D. a postamestert nevezi *levelész*-nek, a levélhordót pedig *leveles*-nek.

béllyeg (P.), esmertető jel, saját jegy (Pm 2. B.), erkölcsi sajátság (T.), K. 2. (1843.) már a Szemere alkotta: *jellem.*

Collega: tisztitárs (PP.), *hivataltárs* (P.), bajtárs, tiszttárs (Pm 2.), ügytárs (T.), tisztitárs, tiszttárs (K. 2.).

Corpus delicti: gonosztétel maradványa (P.) és nem: bűnjel (Pm 1. Z. T.).

Duellum: bajvívás (P.), kettes csata, bajvívás (Pm. 2.) párbaj, — vívás (Z.), kettős viadal, bajvívás (B.), bajvívás (K. 1—2.), párviadal (T.).

Diarium: napaló könyv (Pm 1—2.), *napikönyv, napijegyzet* és nem: napoló k. mert napolni = időt tölteni (P.), napkönyv (Z.), napló könyv (T.), napikönyv, napló (K. 2.).

Dos: jegyruha (PP.), *jegybér* (P.), házassági jutalom, jegyruha (Pm 1—2.), jegyjószág (Z.), hitpénz, jegypénz (K. és T.).

Deputatio: megbizottság (P.), kiküldött személyek (Pm 2.), tagzat, választmány, véleménykedők, kiszemeltség, választott kar (B.), küldöttség (K. 1.), u. a. és választottság (T.).

Echo: szózatnak visszazengése (PP.); *viszhang* (P.);[1] *tértlhang, visszahangzás* (M.), viszhang (K. és T.).

Inventarium: feljegyző lajstrom (PP.), u. a. és jegyzemény (Pm 1.), *számbavétel* (P.), jegyző lajstrom, számbavételi jegyzék (T.).

Indicium: mutatójel (PP.), *bűnjel* (P.), jel, bűnjelenség (T.).

Licitatio: árán kelés (PP.) *kótyavetye* (P. Pm. Z. B.) *árverés* (T.).

Limitatio: meghatározás (PP.), *árszabás* (P.) u. e. és becsrovás (Pm 2.), határozás, árszabás (T.), árszabat (K. 2.)

Matricula: emberek neveiket beíró lajstrom (PP.), szűsző (Bf.), egyházi anyakönyv (Pm 1—2.), *anyakönyv* (P.).

Parenthesis: rekesz (Bf. Pm 1—2. P.), szórekesz (Z.), rekesztéh, rekesz-jel (T.).

Pensio: fizetés, béradás (PP.), jutalmaztató fizetés (Pm 2.), *nyugalompénz* (P.), jutalompénz (Z.), kegypénz (B.), nyugpénz (K.), hópénz, nyugpénz, — zsold (T.)

Pisetum: pénzvám (vectigal nauli: *révám,* telonii: *szárazvám* Pápay), pénzverési illetmény (T.).

[1] Pápay így okoskodik: »Echo: *viszhang*, ezen analogia szerint *öszvér*, s e szerint lehetne *öszhang* is harmonia.« (Észrevét. 137. lp.) De mindkettő előfordul már előbb: *visszhang* Barótinál (Szvorényi említi »Fejl. tünem.« 47. lp. a hely megnevezése nélkül) és *összhang* Báránynál (»Hadi és más nev. tört.« 1770.)

Projectum: javaslat (P. és nem:) javallat (Pm 1—2. Z.), terjeszték, javallat (B.), javaslat (probatio: javalat (K. 1.), javallat, indítvány (T.)

Quietantia: menedék-levél (PP.), mentencze (Bf.), menedék- v. nyugtató-levél (Pm 1—2.), nyugtató-levél v. csak: *nyugtató* (P.), nyúglevél (Z.), nyugtató (B.), nyugtatvány (K. és T.).

Remedium juridicum: ügyorvosló mód (P.), pörorvoslás (Z.), ügyorvoslat (T.).

Reversalis: kézírással maga kötelezése (PP.), visszaadásra kötelező v. csak: *visszaadó levél* (P.), visszatéríttető, visszatérést kötő levél (Pm 2.), megismérő levél (Z.) bizodalmasétó levél (B.), tértetvény (K. 1.), térítvény (T.).

Salva guardia: salagvárda (PP.), szalavárda (Bf.), *mentshely* P.), bátor hely (Pm 1—2.), szabad hely (Z.), menedékhely (T.),

Stylus: irásnak v. szóllásnak módja, íróvessző (PP.) *estély* (Bf.), írásmódja (Pm. Z. B.), *írásmód, toll* (Pápay),[1] iridom (K. 1—2.).

Im ilyen küzködéssel s ilyen tapogatózva indult meg a jelenszázadi nyelvújítás munkája. Ennek történetével foglalkozó nyelvtudományi irodalmunk eddig jóformán ügyet sem vetett a megyék munkálataira;[2] pedig ez, mint láttuk, nem csupán a közigazgatás és törvénykezés műnyelvének megállapításával foglalkozott, hanem belevonta körébe nyelvünknek egész anyagát. Ezek a munkálatok, melyeknek itt csak néhányával s Pápay mellett csak mellékesen foglalkozhattam, nem egyenlő értékűek, legnagyobbrészt nem is a nyelvtudomány igényeivel léptek föl; de nyelvtörténeti szempontból annál kevésbbé mellőzhetők, mivel nyelvújításunknak — Barczafalvitól Bugátig — közel száz évi történetében rendszerint több sikerrel járt a szerencsés inventio ötlete mint a szorosan vett tudomány. Ez úttörő kisérletek közt Pápayé mindkét tekintetből számottevő, s azért foglalkoztam vele — fontosságához képest — részletesebben.

DR. BADICS FERENCZ.

[1] Tudtommal Pápay figyelmeztet először a *toll* ilyen értelmű használatára (pl. »Jó tolla van, szép tollal ír sat.« Észrev. 222. lp.); ha csak Révainak »*A magyar széptoll*« cz. *kézirati* munkájáról nem hallott, mert ismerni nem ismerhette.

[2] A Nyelvőr XII. k. van egy szemelvény Baranya vm. tiszti szótárából; U. o. a XIII. kötetben pedig Kulcsár Endre Veszprémét ismerteti nagyjából, de Pápay nevét egy szóval sem említi.